

УДК 330.101

Меркулов М.М.,*доктор економічних наук, доцент**професор кафедри економіки та управління**Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*

РОЗВИТОК ПОНЯТТЯ «ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА» В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Незважаючи на активне зростання числа робіт, присвячених проблемі тіньової економіки, єдиного тлумачення поняття тіньової економіки досі не вироблено. Відмінності спостерігаються в ступені охоплення спостережуваного об'єкта, точності формулювань, часто для визначення одного і того ж поняття вживаються різні терміни, що свідчить про відсутність упорядкованості в понятійному апараті досліджуваного явища. Наприклад, в різних дослідженнях широко використовуються терміни «прихована», «тіньова», «неформальна», «нелегальна», «сіра», «паралельна» економіка, в дійсності позначають подібні між собою або пересічні явища, межі яких досить розмиті. Такі розбіжності у визначенні тіньової економіки створюють труднощі у визначенні масштабів, структури та оцінки її впливу на соціально-економічну ситуацію. Критичний рівень стану тіньової економіки в Україні представлений в табл.1.

Таблиця 1

Розмір тіньової економіки,% ВВП

Рейтинг	Країна	2007р.	1999-2007рр.
1	Швейцарія	9.1	8.6
2	США	9.0	8.8
3	Австрія	10.1	9.8
31	Словенія	21.1	19.7
32	Чехія	21.1	19.8
44	Угорщина	26.4	25.8
52	Польща	29.1	28.0
136	Білорусь	53.0	49.8
145	Україна	58.0	54.9
146	Зімбабве	56.1	57.0

Джерело: World Bank, 2010

Вирішення питання про уточнення понять, пов'язаних з тіньовою діяльністю, неможливо без розгляду еволюції поглядів на тіньову економіку, породило їх різноманіття.

Очевидно, що крім генезису наукових підходів до дослідження тіньової економіки принциповим для визначення методології її дослідження є підхід, закріплений міжнародними та українськими офіційними документами.

У вітчизняній та зарубіжній літературі проблематика тіньової економіки розкривається в працях багатьох науковців [2,4,6-9]. У їх працях розглянемо також понятійний апарат з досліджуваної проблеми.

Мета статті є дослідження шляхів протидії тіньовій економіці у державі та подальша розробка понятійного апарату цього питання.

Керівництво ОЕСР 2003р. по вимірюванню не спостережуваної економіки узагальнило досвід різних країн по досягненню повноти охоплення економічних операцій за системою національних рахунків. Це керівництво ґрунтується на системі національних рахунків і може розглядатися як її доповнення, в якому викладаються особливі проблеми і методи вимірювання. При цьому ряд визначень і термінів був розроблений спеціально. У керівництві наводиться визначення не спостережуваної економіки і детально описуються її складові (рис.1).

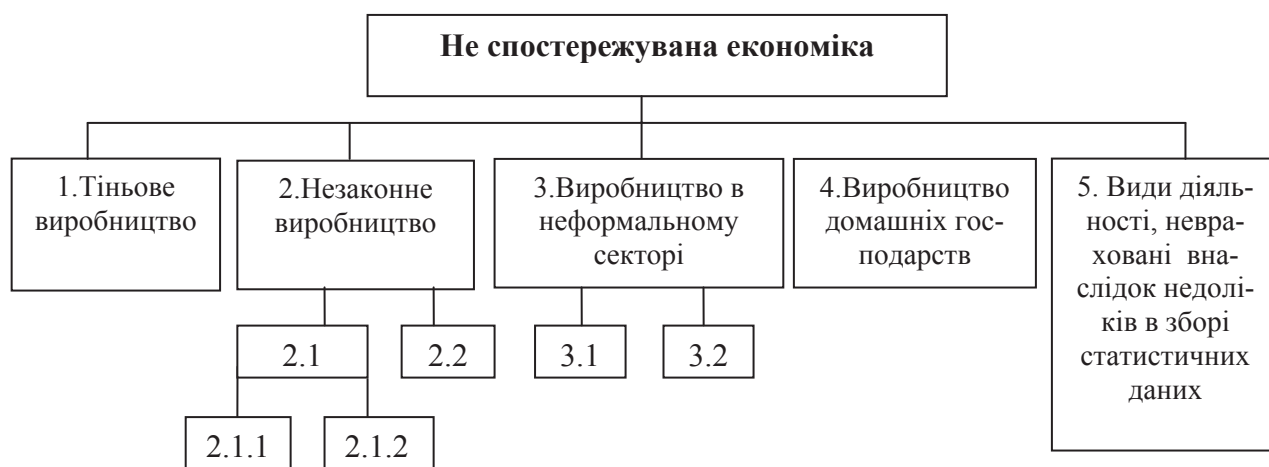

Рис.1 Складові не спостережуваної економіки [ОЕСР, 2003р.]

Не спостережувана економіка поділена на п'ять категорій:

1 Тіньове виробництво – види діяльності, які є в економічному сенсі виробничими і цілком законними, але навмисно приховуються від державної влади з метою ухилення від сплати податків та інших обов'язкових платежів.

2. Незаконне виробництво, що складається з декількох видів діяльності з виробництва товарів і послуг, що створюють загрозу громадській безпеці, здоров'ю населення або суспільної моральності.

2.1. Заборонене виробництво товарів і послуг, продаж або володіння якими не дозволено законом. Підрозділяється на продуктивну і непродуктивну діяльність. Незаконна продуктивна діяльність – виробництво заборонених товарів або послуг.

2.1.2. Непродуктивна діяльність – незаконний перерозподіл ресурсів, наприклад, злочинство, хабарництво, нелегальний експорт капіталу.

2.2. Види виробничої діяльності, які є дозволеними, але стають незаконними, якщо здійснюються виробниками, які не мають відповідних ліцензій, дозволів, наприклад, в Україні – виробництво алкоголю.

3. Виробництво в неформальному секторі складається з двох секторів.

3.1. Виробнича діяльність, здійснювана не корумпованими незареєстрованими підприємствами в секторі домашніх господарств.

3.2. Виробнича діяльність господарюючих суб'єктів, розмір яких за кількістю зайнятих менше порогового значення, починаючи з якого ведеться облік державними органами.

4. Виробництво домашніх господарств для власного кінцевого використання.

5. Діяльність, не врахована внаслідок недоліків в роботі по збору статистичних даних.

1. Незареєстроване виробництво – неврахована продуктивна діяльність, поділена на три сектори:

1.1. Прихована економічна діяльність, що включає в себе законну економічну діяльність, яка ховається або применшується здійснюють її одиницями з метою ухилення від сплати податків чи інших платежів.

1.2. Нелегальна економічна діяльність, що охоплює ті види виробництва товарів або послуг, які прямо заборонені існуючим законодавством. В даний час до таких видів діяльності належать, наприклад, виробництво і продаж наркотиків, проституція, контрабанда.

1.3 Неформальна економічна діяльність – здійснюється в основному на законній підставі індивідуальними виробниками, тобто підприємствами, що належать окремим особам, домашнім господарствам, які часто не оформляються в установленому порядку, засновані на неформальних відносинах між учасниками виробництва і можуть (повністю або частково) виробляти продукти або послуги для власного споживання. В Україні значного поширення неформальне виробництво має в сільському господарстві, торгівлі, будівництві, а також деяких інших галузях.

Неврахована (прихована) економіка включає в себе (рис.2):

Рис.2. Складові не врахованої (прихованої) економіки

2. Отримання прихованих доходів. Доходи ховаються частіше всього з тією ж метою, що і більшість виробничих операцій, – з метою ухилення від оподаткування. Вони можуть бути отримані як від незаконної, так і від цілком законної, але

прихованої діяльності, а також від зайнятості в неформальному секторі. Доходи класифіковані виходячи з джерел їх отримання.

2.1. Прихований підприємницький дохід – неврахований дохід, отриманий в результаті ведення підприємницької діяльності.

2.2. Прихована оплата праці.

2.3. Дохід від неформальної діяльності, отриманий в результаті зайнятості в некорпорованому секторі, часто в натуральній формі.

2.4. Змішаний дохід – первинні доходи, в яких змішуються ознаки підприємницького прибутку і доходів найманих працівників.

Необхідно відзначити, що оцінка прихованої (неформальної) економіки містить ряд неточностей. Наприклад, у назві виділяється прихована (неформальна) економіка, згідно з положеннями постанови сукупність прихованої, неформальної та нелегальної економічної діяльності являє невраховану економіку.

Для цілей проведеного дослідження протидії тіньовій економіці в податковій сфері вищевикладені підходи не прийнятні. Вони орієнтовані на вирішення завдання найбільш адекватного відображення господарської діяльності в системі національних рахунків і, насамперед, адекватного відображення обсягу валового національного продукту. З цієї точки зору логічно, що в офіційних методологіях не розглядаються фіктивні операції, які мають широке поширення. Автор ставить перед собою мету максимально повної оцінки та розробки заходів протидії такому негативному явищу, як тіньова економіка. Крім цього, необхідно відзначити, що не спостережна економіка включає в себе види діяльності, не тільки не заборонені законом, а й корисні для суспільства, наприклад, виробництво продуктів харчування для власного споживання, будівельні та ремонтні роботи для власних потреб.

Виходячи з мети дослідження і ґрунтуючись на викладеному генезі уявлень про проблему тіньової економіки, дамо визначення цьому явищу.

Кожен із згаданих підходів під тіньовою діяльністю розуміє ухилення від державного регулювання та (або) ухилення від сплати податків, а також в тій чи іншій мірі пов'язує поняття тіньової економіки з законністю, проте в кожному випадку наголос робиться на різні її аспекти, що веде до деяких протиріч у розумінні терміну «тіньова економіка».

Поняття законності включає в себе ряд аспектів. По-перше, це питання про державну реєстрацію. Часто дослідники змішують поняття обов'язкової державної реєстрації та державної реєстрації органами статистики, хоча сутністю як першого, так і другого є накопичення та збереження відомостей про об'єкти і процеси і відображення цих відомостей в облікових відомостях, вони переслідують різні цілі.

Наприклад, прихильники обліково-статистичного підходу [6,11] відносять до тіньової будь-яку незареєстровану діяльність, однак при цьому не уточнюється характер необхідної реєстрації. Так, порушення обов'язкової державної реєстрації є адміністративним правопорушенням і тягне за собою накладення адміністративного штрафу. Статистичний облік також ведеться державними органами, але це не накладає на суб'єктів господарювання ніяких зобов'язань перед державою, і тому відсутність реєстрації органами статистики не є економічним злочином, а, отже,

таке діяння не відноситься до тіньової економіки. Статистичний облік такої діяльності ведеться за допомогою спеціальних обстежень, а не офіційної реєстрації, як будь-якої іншої офіційної діяльності. Так, діяльність індивідуальних підприємців підлягає обов'язковій державній реєстрації, проте відомостей про результати своєї діяльності в органи статистики вони не подають.

Таким чином, діяльність буде ставитися до розряду тіньової тільки в тому випадку, якщо порушена обов'язкова державна реєстрація. Тіньова економічна діяльність в Україні в значно великому обсязі здійснюється господарюючими суб'єктами включеними в єдиний реєстр юридичних осіб, ніж підприємцями, які не мають державної реєстрації. Для цілей визначення тіньової економіки далі необхідно дати розширене тлумачення поняттю обов'язковій державній реєстрації. До обов'язкової державної реєстрації слід віднести не тільки реєстрацію юридичних осіб, але і достовірне відображення в звітності (бухгалтерської, податкової, статистичної та іншої) господарських операцій. В ході ведення тіньової економічної діяльності можливе приховування певних операцій (наприклад, з отримання доходів), штучне збільшення їх обсягу (наприклад, витрат), штучна перекваліфікація господарських операцій (наприклад, з метою отримання певних пільг або субсидій).

Проблема обов'язкової державної реєстрації, як критерію віднесення економічної діяльності до тіньової, тісно пов'язана з питанням ухилення від оподаткування, розглянутому представниками трансакційного підходу. Ряд вчених відносять до тіньової діяльності дії по законному зменшенню оподаткування. Так, наприклад, Е. Файг, представник цього підходу, розглядав тіньовий дохід суб'єкта економічної діяльності, який складався з грошового незареєстрованого доходу і не грошового незареєстрованого доходу (виробництво товарів і послуг, для самоспоживання [142]). Облік такого підходу важливий при розрахунку потенційної податкової бази, яка формується із врахованих доходів (фактично врахована податкова база), неврахованих доходів (ухилення від податків) і неоподатковуваних доходів (уникнення податків). Термін «ухилення» від податків Е. Файг застосовує у відношенні незаконних дій, а термін «уникнення» – у відношенні законних дій по зменшенню оподаткованої бази. Однак, віднесення до тіньової діяльності дій по законному зменшенню оподаткування, тобто «уникнення податків», вимагає уточнення. Тут змішуються два поняття: податкова оптимізація і податкова мінімізація. Щоб довести, що податкова оптимізація не є тіньовою діяльністю, розглянемо визначення цих двох понять.

Податкова оптимізація – це скорочення розміру податкових зобов'язань за допомогою цілеспрямованих правомірних дій платника податків в ході своєї комерційної діяльності, шляхом використання всіх наданих законодавством пільг, податкових звільнень та інших законних способів і прийомів. Виходячи з визначення, держава добровільно надає, а платник податків має право застосовувати надані йому державою можливості для поліпшення умов здійснення своєї господарської діяльності. При цьому цілі першого і другого суб'єктів взаємин збігаються: створення сприятливого клімату для подальшого розвитку економічних відносин в даній сфері діяльності.

Інша справа, коли господарюючий суб'єкт ставить своєю метою «податкову мінімізацію» або ухилення від оподаткування. Податкова мінімізація – це ті чи інші цілеспрямовані дії платника податків, які дозволяють йому в максимальному ступені зменшити його обов'язкові виплати в бюджет, вироблені ним у вигляді податків, зборів, мит та інших платежів. Податкова мінімізація включає в себе будь-які способи зменшення податкових платежів, у тому числі і з порушенням законодавства. Таким чином, податкова мінімізація, являючи собою, безсумнівно, тіньовий спосіб досягнення результатів, крім відверто протиправних дій (наприклад, ведення господарської діяльності без необхідної державної реєстрації або без ліцензії, продаж товарів неналежної якості або з порушенням санітарних правил, ін.), може, наприклад, полягати в ряді заходів по неправомірному поданню своєї діяльності у вигляді, який підпадає під особливі режими оподаткування. Саме останнє найчастіше плутають з податковою оптимізацією, що і стає причиною помилкового віднесення її до тіньової діяльності.

Основною ознакою податкової мінімізації є нанесення шкоди державі в будь-якій формі. Так, заниження податкових відрахувань в результаті спотворення фактичних даних про діяльність господарюючого суб'єкта завдає шкоди бюджету; порушення антимонопольного законодавства підриває політику держави в цій галузі і веде до ослаблення керованості економіки в цілому.

Прихильники правового підходу розглядають визначення меж тіньової економіки з точки зору прямого порушення існуючого законодавства [5]. Подібне трактування дозволяє включати до складу тіньової економіки всю кримінальну діяльність, що є не цілком вірним. Такий підхід перешкоджає вивченню тіньової економіки, так як до економічного явища додаються явища кримінальні, які не в повній мірі підпорядковуються економічним закономірностям. Незважаючи на те, що всередині кримінальної сфери також відбувається незаконний перерозподіл матеріальних ресурсів (наприклад, крадіжка майна з метою отримання матеріальної вигоди, вимагання), кримінальна сфера багато в чому лежить поза рамками економіки. Зокрема, велика частина кримінальних операцій не передбачає взаємної згоди сторін, що позбавляє їх економічного змісту.

Між тим, на думку автора, хоча ряд економічних злочинів кримінально карний, економічні операції, супроводжуючи їх, повинні бути враховані при аналізі такого явища, як тіньова економіка. До таких злочинів слід віднести наступні: підприємництво; легалізація (відмивання) грошових коштів або іншого майна, придбаних незаконним шляхом; «Обман споживачів; неправомірні дії при банкрутстві; навмисне банкрутство; фіктивне банкрутство; неповернення з-за кордону коштів в іноземній валюті; ухилення від сплати митних платежів, що стягуються з організації або фізичної особи; ухилення фізичної особи від сплати податку або страхового внеску в державні позабюджетні фонди; ухилення організації від сплати податків або страхових внесків у державні позабюджетні фонди; незаконне підприємництво.

У цьому зв'язку необхідно зауважити, що прихильники економічного підходу, приймаючи пряме порушення законодавства як один із критеріїв тіньової діяльності, не включають до її складу відверто кримінальну діяльність, що ближче до істинного розуміння тіньової економіки.

Необхідно відзначити, що тіньова економіка – явище, що характеризується порушенням певних норм. Ці норми можуть бути не тільки правовими, а й етичними [4]. Мірою тінізації економіки виступає ступінь соціальної організованості суспільства, що притаманне етичному підходу, де основний упор в трактуванні тіньової економіки робиться на моральний аспект. Його суть полягає в тому, що будь-яка суспільна система має свої загальноприйняті моральні норми, тіньова ж діяльність переступає ці норми, хоча і може приносити економічну користь. Слід зазначити, що етичні норми використовувалися і при оцінці тих чи інших дій господарюючих суб'єктів в українській податковій практиці, наприклад, тривалий час податкові органи широко застосовували концепцію сумлінності (недобросовісності) платників податків.

Однією з принципових характеристик тіньової діяльності є її навмисний характер. Помилки в бухгалтерському обліку, що виникли через недостатню компетентність спеціаліста, наслідком яких стало заниження оподатковуваної бази по податках та виявлені при перевірці, навряд чи можна віднести до тіньової діяльності.

Мета останньої – приховати від перевіряючих органів частину здійснюваних операцій або отриманий прибуток. Явні порушення бухгалтерського обліку ніяк не підпадають під поняття «приховати» і, швидше за все, не носять навмисний характер.

Таким чином, в тіньовій діяльності суб'єктів будемо враховувати лише ті виявлені порушення, які носять навмисний характер (наприклад, виплата заробітної плати працівником під виглядом відрахувань з добровільного страхування). Навмисність (умисність) означає психологічне ставлення особи до здійснюваного ним діяння, яке полягає в тому, що особа усвідомлює суспільно небезпечний характер своїх дій (а також бездіяльності), передбачає можливість чи неминучість настання суспільно небезпечних наслідків і бажає або свідомо допускає їх настання. Кваліфікувати умисність правопорушення – найбільш складне завдання, оскільки в цьому випадку найчастіше доводиться оперувати оціночними поняттями.

Виходячи з вищевикладеного можна сформулювати наступні критерії віднесення діяльності до розряду тіньової (табл.2):

- 1) діяльність має ознаки підприємницької, тобто, направлена на отримання прибутку і здійснюється на свій ризик;
- 2) здійснення діяльності відбувається з порушенням законодавчо встановлених норм (податкових, адміністративних, трудових, санітарних або інших законодавчих яких моральних);
- 3) інформація про діяльність приховується або спотворюється провідними її суб'єктами;
- 4) діяльність носить навмисний характер;
- 5) державі, суспільству наноситься збиток у будь-якій формі;
- 6) діяльність не носить кримінальний характер.

Таблиця 2

Критерії визначення економічної діяльності як тіньовий економіки

Найменування критерію	Зміст
Діяльність має ознаки підприємницької	Самостійна, здійснювана на свій ризик, спрямована на отримання прибутку.
Тіньова економічна діяльність завдає державі, суспільству шкоду в будь-якій формі	В будь-якій мірі, та ж діяльність, що приносить шкоду, може приносити і певну користь суспільству, державі, економіці. Наприклад, згладжувати соціальні потрясіння, забезпечувати гнучку реакцію економіки на процеси глобалізації, науково-технічного прогресу. Тим не менш, діяльність відноситься до тіньової.
Діяльність здійснюється з порушенням законодавчо встановлених норм (податкових, адміністративних, трудових, санітарних чи інших законодавчих яких моральних)	Прагнучи до економічного зростання або запобігання соціальних потрясінь, влада і суспільство нерідко закривають очі на окремі прояви тіньової економіки, наприклад, залучення праці нелегальних мігрантів або існування нерегульованих ринків. Однак, від цього діяльність не перестає бути тіньовою.
Інформація про діяльність ховається або спотворюється провідними її суб'єктами	Приховування або спотворення інформації про здійснювані операції – один із суттєвих ознак тіньової економіки. Може виражатися як у звичайному ухиленні від реєстрації операцій, так і в значно складніших варіантах приховування істинного змісту економічних трансакцій.
Діяльність здійснюється осмислено, навмисно планується	Наявність осмисленості, попереднього планування – надзвичайно важлива ознака тіньової економічної діяльності. Ця ознака особливо важлива у сфері оподаткування. Помилки в сфері податкового та бухгалтерського обліку, хоча і призвели до отримання необґрунтованої вигоди і спотворення реального змісту господарських операцій, не можуть бути віднесені до тіньової економічної діяльності в разі відсутності умислу на отримання необґрунтованої вигоди.
Діяльність не носить кримінальний характер	Діяльність, що відноситься до кримінальної не в повній мірі, підпорядковується економічним законам, і в зв'язку з цим не відноситься автором до тіньової економіки. Наприклад, перерозподіл власності, що супроводжується насильством зважаючи на відсутність добровільності у сторін угоди. Ряд економічних злочинів, хоча і кримінально караних, але віднесений автором до тіньової економіки, наприклад, ухилення від сплати податків (перелік економічних злочинів був представлений вище).

Для віднесення діяльності до тіньової вона має відповідати всім перерахованим критеріям. Підводячи підсумок, можна сформулювати, що тіньова економіка – сукупність економічних відносин навмисно прихованих або спотворених суб'єктами, які її здійснюють на свій ризик, спрямованих на отримання прибутку шляхом порушення законодавчих, податкових, адміністративних, трудових, санітарних чи інших законодавчих яких моральних норм, і завдає шкоди державі та (або)

суспільству в будь-якій формі. Виходячи з цього визначення розроблений методичний та економіко-математичний апарат оцінки обсягу, структури тіньової економіки та її впливу на соціально-економічну ситуацію в Україні.

Література:

1. Про засади запобігання та протидії корупції : Закон України від 23.12.2009 № 45/691.
2. Базиліук А.В. Тіньова економіка в Україні : монографія /А.В. Базиліук, С.О. Коваленко. – К.: НДЕІ Мінекономіки України, 1998. – 206 с.
3. Білоус В.Т. Про державну програму детінізації економіки України / В.Т. Білоус, В.М. Попович. – Ірпінь: Академія державної податкової служби, 2000. – 50 с.
4. Варналій З.С.Тіньова економічна діяльність підприємницьких структур: суть, оцінка масштабів та шляхи її легалізації /З.С.Варналій //Наукові праці НДФІ. – К.,1998. – №6. – С.25 – 32.
5. Воротников В.П. Теневая политика и теневая экономика. Анализ причин и источников / В.П. Воротников // Обозреватель-Observer, 2002. – №3. – 4. – С.25 – 32.
6. Глисін Ф.Ф. Оценка состояния и тенденций теневой экономики на основе данных конъюнктурных обследований /Ф.Ф. Глисін, Ж.Е. Лукашина //Вопросы статистики. – 1999. – №12. – С.27-32.
7. Голованов Н.М. Теневая экономика и легализация преступных доходов : монографія / Н.М. ГоловановЮ В.Е. Перекислов, В.А. Фадеев. – СПб.: Питер, 2003. – 303 с.
8. Головченко О.М. Тіньова економіка регіону: підходи, оцінки, сценарії : монографія / О.М. Головченко, В.І. Захарченко. -Одеса: Лерадрук, 2012. – 4.1. – 135 с.; 4.2. – 159 с.
9. Коваленко С.О. Методичні основи легалізації тіньової економіки в Україні : монографія /С.О. Коваленко. – К.:Знання, 1999. – 258 с.
10. Мандибура В.О. Тіньова економіка України та напрямки законодавчої стратегії її обмеження / В.О. Мандибура. – К.: Парламентське видавництво, 1998. – 135 с.
11. Масакова Н.Д. Определение параметров теневой экономики /Н.Д. Масакова //Вопросы статистики. – 1999. – №12. – С.71–79.
12. Нестеров Л. Теневая экономика в зарубежной статистике /Л. Нестеров // Вестник статистики. – 1991. – №3. – С.48–55.
13. Шевченко О.О. Вплив тіньового сектору на механізм технологічного оновлення економіки інноваційного спрямування / О.О. Шевченко // Прометей. – 2010. – №1(31) – С.78-81.
14. Fige E.L. Defining and estimating underground and informal economics: the new institutional economics approach\\World development. – Oxford,1990.–Vol.18(#7). – P.989–1002.

Анотація

Меркулов М.М. Розвиток поняття «тіньова економіка» в сучасних умовах. – Стаття.

Представлено дослідження шляхів протидії тіньовій економіці у державі та подальша розробка понятійного апарату.

Запропоновано класифікацію складових тіньової економіки, проведено аналіз можливих підходів до її нейтралізації, зроблено нове визначення поняття «тіньова економіка».

Ключові слова: тіньова економіка, виробництво, ризик, підприємництво, підхід, держава

Аннотация

Меркулов М. М. Развитие понятия «теневая экономика» в современных условиях. – Статья.

Представлено исследование путей противодействия теневой экономике в стране и дальнейшая разработка понятийного аппарата.

Предложена классификация составляющих теневой экономики, проведен анализ возможных подходов ее нейтрализации, приведено новое определение понятия «теневая экономика».

Ключевые слова: теневая экономика, производство, риск, предпринимательство, подход, страна.

Annotation

Merkulov M. M. Development of concept «Shadow economy» is in modern terms. – Article.

The article suggests the ways to prevent shadow economy in the country and lays out the aspects of apparatus as an economics notion.

The article also suggests classification of the shadow economy components. It gives the analysis of possible approaches to neutralize this negative event. A new definition of shadow economy” has been proposed.

Keywords: shadow economy, production, informal, risk, business undertakings, approach, state.